

УДК: 328.124: (477.51) «1920/1930»

Олена ЛИСЕНКО*

Сільські активісти Чернігівщини (кінець 1920–1930-ті рр.): типологія поведінки

У статті на основі маловідомих архівних документів досліджуються типи поведінки сільських активістів Чернігівщини наприкінці 1920-х – у 1930-х рр.

Ключові слова: сільські активісти, комсомольці, партійці, сільрада, погрози.

Дослідження періоду ліквідації одноосібного господарювання та проведення суцільної колективізації наприкінці 1920 – у 1930-х рр. довгий час не враховували всього спектру реакції сільського населення України на насильницькі дії більшовицького керівництва СРСР та УСРР, котрі професор С. Кульчицький означив як складову частину «другого воєнно-комуністичного штурму»¹.

Прагнення вчених поглянути на історичні події крізь призму соціальної психології стало не тільки виявом загальної закономірності розвитку історичної думки, а й реакцією на історіографічний досвід минулого століття, в якому не знаходилося місця «живій людині». Тож нині неабиякої актуальності набуло дослідження поведінки суспільних груп, що займали активну позицію у соціально-економічних процесах доби «великого перелому» початку 1930-х рр. Саме поведінка як психологічна категорія, котра позначає сукупність учинків людини, надає можливість проникнути в її духовний світ, є критерієм оцінювання моральності та рівня соціалізації особистості протягом

* Лисенко Олена Володимирівна – аспірантка Інституту історії України НАН України.

¹ Кульчицький С. Між двома війнами (1921–1941 рр.) // Укр. істор. журнал. – 1991. – № 8. – С. 13; Його ж. Сталінська диктатура в період другого комуністичного штурму (1929–1938 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Ін-т історії України, 2012. – Вип. 21. – С. 118–134.

конкретного історичного проміжку. Подібні дослідження мають міждисциплінарний характер, адже психологи, соціологи, юристи почали активно вивчати поведінку особистості в екстремальних умовах депортації, колективізації та опору².

В умовах формування тоталітарного суспільства, де панував жорсткий державний контроль у політичній та соціально-економічній сферах, великого значення набувало формування прошарку виконавців волі більшовицьких лідерів. Й. Сталін та його оточення серйозно опікувалися створенням низового партійно-радянського апарату, що повинен був утілювати ідеї побудови «нової економічно могутньої соціалістичної держави». Поступово відпрацьовувалися критерії його відбору, прояви політичної лояльності, формувався «соціальний ліфт», котрий відкривав перспективи кар'єрного та професійного росту представникам робітників і селян. Одним із джерел поповнення партійно-радянського апарату були сільські активісти.

Вітчизняні дослідники частково вже опублікували новий фактичний матеріал та висловили цікаві міркування, розкриваючи соціально-психологічну сутність, мотиви поведінки цих виконавців «більшовицької перебудови сільського господарства». Історики В. Васильєв³, Н. Бем⁴, Л. Гриневич⁵, С. Дровозюк⁶,

² *Афонін Е., Мартинов А.* Соцієтально-психологічний чинник трансформації і соцієтальна структура кризового суспільства // Соціальна психологія. – 2009. – № 4. – С. 3–11; *Лобода Ю.П.* Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). – Л.: Світ, 2009. – 280 с.; *Афонін Е., Сушний О., Усаченко Л.* Закономірності та особливості суспільно-трансформаційних процесів в Україні // Український соціум. – 2011. – № 3(38). – С. 7–30 та ін.

³ *Васильєв В.Ю.* Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2005. – Вип. 31. – С. 140–150.

⁴ *Бем Н.* Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 250–284; *Її ж.* Відображення суспільних настроїв у взаєминах українського селянства та інтелігенції (1928–1930рр.) // Там само. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 307–315.

⁵ *Гриневич Л.* Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима–весна 1930 р.): історичний аналіз

С. Кульчицький⁷, В. Марочко⁸, І. Рибак та А. Матвеев⁹, Р. Подкур¹⁰, І. Шульга¹¹ неодноразово замислювалися над важливими питаннями: ким були сільські активісти, яка їх роль та місце у соціалістичних перетвореннях, чи були вони гвинтиками бездушної машини?

Намагання вищого партійно-державного керівництва радянської Росії ліквідувати одноосібне землеволодіння та сконцентрувати аграрне виробництво в колективних господарствах не зустріли на селі ані підтримки, ані розуміння з самого початку встановлення радянської влади в Україні. Ще на Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун було ухвалено резолюцію «Про колективізацію землеробства». Незабаром Всеросійський з'їзд рад схвалив декрет «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістично-

соціальної психології і поведінки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 290–292.

⁶ Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20–30-х рр. в українській історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 360–372; *Його ж.* Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 67–79.

⁷ *Кульчицький С.* 1933: трагедія голоду // Літературна Україна. – 1989. – 26 січня; *Його ж.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 335 с.

⁸ *Марочко В.* Створення колгоспного ладу // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного (1921–1928 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 2. – С. 239–243; *Його ж.* Повсякденні «червоні валки» // Там само. – С. 261–276.

⁹ *Рибак І.В., Матвеев А.Ю.* Трагічний перелом: Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – 140 с.

¹⁰ *Подкур Р.Ю.* Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – на початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК-ГПУ) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2005. – Вип. 31. – С. 90–102.

¹¹ *Шульга І.* Людомор на Поділлі. – К.: Республіканська асоціація українознавців, 1993. – 235 с.

го землеробства». У тексті документа, опублікованого газетою «Правда» 19 лютого 1919 р., містилася фраза, котра пояснювала його суть:

«На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминущі й відживаючі»¹².

Поодинокі комуни в Україні виникли переважно в поміщицьких маєтках, урятованих від поділу різними ініціативними групами (не завжди селянськими за складом). Зокрема, перші спроби колективізації на Чернігівщині було ініційовано місцевими більшовиками після утвердження радянської влади. Так, колективні господарства з'явилися тут уже навесні 1919 р. Улітку того року в губернії було зареєстровано 46 радгоспів, 54 комуни, 69 артілей¹³. Однак в умовах непу вони були або збитковими, або працювали на межі рентабельності. Станом на листопад 1928 р. у Чернігівській окрузі було зареєстровано 76 колективних господарств: комун – 5, сільгоспартілей – 19, товариств зі спільного обробітку землі – 52¹⁴. Загалом в їх користуванні перебувало 5897 дес. землі, що становило 0,6%¹⁵ від загальної площі земельного клину округи.

Після проголошеного Й. Сталіним курсу на суцільну колективізацію керівники УСРР не залишились осторонь і на листопадовому 1929 р. пленумі ЦК КП(б)У взяли підвищені зобов'язання щодо здійснення «соціалістичної реконструкції села». С. Косіор, заявивши, що для «більшовиків немає нічого неможливого», закликав до збільшення в 1930 р. посівної площі вдвічі, а колгоспів – у 3,5 рази¹⁶. Після таких політичних обіцянок наркомзем СРСР намітив для України план – навесні 1930 р. повин-

¹² Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 343.

¹³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5, оп. 1, спр. 4, арк. 30–31.

¹⁴ Там само, ф. П-10, оп. 1, спр. 748, арк. 20.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 331, арк. 1–24. Див. також: Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос, 1997. – С. 47.

но бути колективізовано 33,8% селянських посівів, до осені 1930 р. – 53,8%, до кінця п'ятирічки (осінь 1933 р.) – 95%¹⁷. Зокрема, по районах, які згодом увійшли до складу Чернігівської області, у 1930 р. – 20%. У 1932 р. частка колективізації становила 48%¹⁸, у 1933 р. – 61,8% господарств. На перше січня 1934 р. – 71,6%, на 1 січня 1935 р. – 91,1%, на 1 січня 1937 р. в колгоспи було об'єднано вже 94,4% селянських господарств¹⁹.

У реалізації політики суцільної колективізації вагому роль відгравав саме низовий партійно-радянський апарат та сільські активісти. Ще протягом 1920-х рр. більшовицьке керівництво намагалося через місцеві вибори, призначеннями, надсиланням робітників із великих промислових центрів «на допомогу селу» утвердити свій вплив на сільські органи самоуправління. Практика направлення міських комуністів, комсомольців, робітників і студентів на проведення колективізації з погляду керівників ВКП(б) мала сенс. Чільну роль серед них відігравали «двадцятип'ятитисячники» – робітники-комуністи, мобілізовані на великих промислових підприємствах згідно з рішенням листопадового 1929 р. пленуму ЦК ВКП(б) для здійснення масової колективізації, «розкуркулення», створення колгоспів. Передбачалося направити до сіл, колгоспів, МТС, кущових об'єднань 25 тис. робітників «із достатнім організаційно-політичним досвідом». За дорученням РНК СРСР, їх набором, котрий слід було завершити до 15 листопада 1930 р., займалася ВЦРПС. На початку січня 1930 р. бажання працювати у селах виявили 60 тис. робітників, у т. ч. в УСРР – 16 тис. Але спочатку залучили лише 8421 особу, а безпосередньо на село виїхало 6435 осіб. Решту добровольців ЦК КП(б)У відрядив на роботу до Північного Кавказу, Середнього Поволжя та Казахстану. Серед робітників комуністи становили 64%, комсомольці, які мали вироб-

¹⁷ *Ивницкий Н.А.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – Москва, 1994. – С. 31; *Васильев В., Виола Л.* Коллективизация и селянский опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – С. 47.

¹⁸ Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини. – К., 1968. – С. 120.

¹⁹ *Коваленко О., Ткаченко В.* Політика розкуркулення і голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині // За них скажемо (Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів, 2003. – С. 76.

ничий стаж понад 5 років – 10%. Навесні 1930 р. вони були в кожному третьому колгоспі, а 80% їх входили до складу правлінь. Значна кількість двадцятип'ятитисячників після нетривалої роботи в колгоспах перейшла працювати в інші господарства та організації. Відтак 21 травня 1930 р. ЦК ВКП(б) директивним листом звернув увагу «колгоспно-кооперативних центрів» на те, що вони не виконували рішення партії про цільове використання робітників «як організаторів колгоспного ладу». Загальна кількість надісланих із міст осіб досягла близько 10 тис.²⁰ Будучи з селянської перспективи «чужаками», свій вплив на сільські органи самоуправління вони здебільшого утверджували через адміністрування та залякування. Це підтверджують і самі партійні функціонери, адже не маючи належного досвіду у практичній роботі, двадцятип'ятитисячники часто допускали серйозні помилки у процесі колективізації й господарської діяльності колгоспів, «перегини» та адміністрування²¹.

Юнацький революційний романтизм, бажання змінити «оточуюче похмуре життя» залучало до середовища активістів молодь. У 1929 р. у 6900 комсомольських осередках на селі на обліку перебувало 200 тис. комсомольців. Як зазначав С. Лях, «цього було достатньо, щоб підтримувати певне ідеологічне й емоційне напруження на селі, але якихось реальних наслідків не мало: на комсомольців мало хто зважав»²².

Так, у с. Дрімайлівці Ніжинського району Чернігівської області селяни вказували:

«Нам не треба вибирати до рад комсомольців та піонерів, бо вони молоді, і в нашому житті ніякої користі не дадуть».

²⁰ Демченко Т. Свідчення про Голодомор як джерело вивчення феномену сталінських активістів // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2010. – Вип. 19. – Ч. 2. – С. 73.

²¹ Берелович А., Данилов В. Документи ВЧК–ОГПУ–НКВД о советской деревне: 1918–1939 // Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД (1918–1939): Док. и мат.: В 4 т. – Москва: РОССПЭН, 2003. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 630.

²² Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): У 2 ч. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч. 1. – С. 164.

Крім того, на цьому ж засіданні йшлося про те, що місцеві комсомольці ходять гуляти до іншого села за 5–6 верст. Так що, «коли ми їх оберемо до рад, то вони й на засідання сільради не будуть ходити за гульнею»²³.

Це визнавали самі патрони комсомолу – співробітники партійних і радянських органів. В аналітичному огляді Уманського окрвиконкому за підсумками перевиборчої кампанії до сільських рад 1927 р. визнавалося:

«Роль комсомолу як організатора всієї молоді села ще й по цей час лишається невеликою [...]. Участь комсомольців у повсякденній роботі сільрад і взагалі у громадсько-політичному житті села ще невелика, господарськими справами села ЛКСМ цікавиться ще мало»²⁴.

Демобілізовані червоноармійці, учасники громадянської війни, ставали ударною силою більшовиків на селі. З одного боку, вони визнавалися владою за політично лояльних громадян, а з іншого – їх сприймали «своїми» більшість односельців. Після армії вони поверталися додому озброєними певним набором навичок для успішної політичної поведінки, володіючи відповідною риторикою, були здебільшого письменними, упевненими у собі. Про рівень їх впливовості свідчили результати виборів до місцевих сільських рад. Серед членів сільрад, обраних у 1927 р., чоловіки, які пройшли службу у Червоній армії, становили 26%, у 1929 р. – 35%. Серед голів сільрад у 1926 р. їх було 41%, а 1929 р. – 50%²⁵.

Учителі, культурно-освітні фахівці направлялися у сільську місцевість не лише задля ліквідації безграмотності, а й для масштабної політичної роботи. Їх завданням була пропаганда «колгоспного будівництва», «колгоспного способу життя». Для цього вчителі під час уроків налаштовували селянських дітей щодо необхідності підтримки хлібозаготівлі, учні були учасниками різного роду карнавальних та театралізованих вистав із

²³ Держархів Чернігівської обл., ф. П-60, оп. 1, спр. 384, арк. 66.

²⁴ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – Ч. 1. – С. 164.

²⁵ Там само.

засудженням «куркулів» та селян, котрі не виконали хлібозаготівельних планів чи відмовлялися вступати до колгоспів.

Фахівцям культурно-просвітницького профілю доручалося, використовуючи самодіяльні гуртки, лекції, поточну просвітницьку роботу, заронити у традиційний селянський світогляд хоча б окремі ідеологічні паростки більшовизму. Іноді культурно-освітні працівники не зовсім вписувалися у громаду й починали навіть конфліктувати з сільськими активістами. Так, у с. Химо-Рябушене Ніжинського району в 1930–1931 рр. працювала вчителькою Уляна Євтушенко. Вона брала активну участь у проведенні колективізації та хлібозаготівлі, намагалася всілякими методами впливати на сільських активістів щодо активізації господарсько-політичних кампаній. Така діяльність не подобалася місцевим активістам, адже вчителька втручалася в усталені міждодинні, традиційні «сільські зв'язки». Школу У. Євтушенко не забезпечили паливом і загалом створили атмосферу «громадського осуду». У листопаді 1931 р. вчителька була змушена покинути село²⁶.

Наступним джерелом активістів стали найбідніші селянські верстви. С. Лях указував, що селянська біднота висувалася владою на роль провідної політичної сили, але реалізувати цей намір на селі було важко²⁷. Бідняки отримувала від держави настільки значні матеріальні пільги, що це викликало нарікання з боку більшості сільського населення й навіть ставало предметом глузувань, докорів на адресу «голодранців». Бідняцтво звинувачували у «дармоїдстві», «ледарстві». Полегшення для неїмущої частини села оберталися збільшеним тягарем для решти односельців.

Окремі селяни, які на підставі «Декрету про землю» отримали земельну ділянку та змогли в період непу власною працею розбудувати рентабельне сільськогосподарське виробництво, теж поповнювали ряди активістів. Вони вважали радянську владу своєю через отримані майнові перспективи і сподівалися

²⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. П-1669, оп. 1, спр. 140, арк. 24–26.

²⁷ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – Ч. 1. – С. 165–166.

зміцнити становище «радянського хазяїна» в поточній ситуації. Загалом не заперечуючи щодо соціально-економічних реформ більшовиків і розуміючи їх необхідність, усе ж сподівалися на еволюційний розвиток та збалансованість господарської політики. Користувалися авторитетом серед селянської громади за свою працездатність. Саме цій категорії активістів найважче було зробити вибір в умовах суцільної колективізації – або повністю підтримати політику режиму й отримати перспективи кар'єрного зросту, або розділити долю з більшістю односельців.

Особливою категорією сільського населення були наймити. Щодо впливу на місцевих селян, вони не мали особливих шансів. Переважна їх більшість постійно змінювала місце праці, а отже й проживання. Частина з них приходила на заробітки здалеку, тож вони були чужими для місцевих мешканців. Наймит не мав авторитету господаря-землероба, а це було особливо важливим для селянина. Нарешті, наймит економічно залежав від наймача, із чого могла випливати його громадська залежність. У документах збереглися свідчення про зневажливу оцінку здібностей наймитів як можливих депутатів рад не тільки з боку селян, а й окремих представників радянських органів²⁸. Фактично наймити були маргіналами у сільському середовищі.

Як показала практика 1920-х рр., попри зусилля вищого та місцевого партійно-державного керівництва республіки та СРСР, сільські активісти не зуміли змінити традиційне селянське життя, зовнішній вплив не створив політичної підтримки більшовицьким ініціативам щодо перебудови сільського господарства.

Ураховуючи ліквідацію внутрішньопартійних опонентів (М. Бухарін, О. Риков та ін.) й «постійну небезпеку капіталістичного вторгнення», Й. Сталін і його оточення вирішили розпочати масштабний соціально-економічний експеримент, результатом котрого повинно було стати створення могутньої промислової та продовольчо-сировинної бази, формування «більшовицького світогляду» пересічного радянського громадянина.

²⁸ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – Ч. 1. – С. 166.

Для мобілізації місцевого партійно-радянського активу та громадськості на виконання програми суцільної колективізації на Чернігівщині створювалася відповідна «бойова» атмосфера. Через місцеві газети, листівки, плакати, численні гасла селян переконували в необхідності вступу до колгоспів. Майже в кожному числі ніжинської газети «Нове село» упродовж 1930 р. вміщувалися публікації зі схожими на військові заклики заголовками: «Не дати глитайні зірвати пляни колективізації», «В наступ на глитайню», «За ліквідацію глитайні як кляси», «Підглитайникам не місце в радах», «Посилити темпи соціалістичної перебудови села», «Завдамо рішучого вдару глитайні! Замінімо глитайське господарство радгоспами й колгоспами. Ліквідуємо глитайство – клясу дармоїдів, кровопивців, експлуататорів», «З бойового фронту колективізації. Будемо переможцями і на господарчому фронті»²⁹.

Паралельно вповноважені від різних державних установ і партійних організацій, пропагандисти розповідали про переваги колективного господарювання, зваблювали можливістю отримати на колективне господарство нову техніку та знаряддя для обробітку землі, безпроцентні позики тощо. Але селяни не дуже вірили в необхідність «соціалістично перебудувати село»³⁰. Основною причиною їх недовіри була незрозуміла система розподілу врожаю – основного результату селянської праці, та його подальший збут.

Тому політика масового розкуркулення, проголошена одночасно з початком кампанії суцільної колективізації, повинна була змусити вступати селян до колгоспів. Формально ця справа була добровільною. Однак усі супротивники колективізації, незважаючи на рівень матеріального добробуту, потрапляли до розмитой категорії «ворогів народу». Заможні селяни, у тому числі й окремі середняки, ставали об'єктом «розкуркулення»,

²⁹ Нове село: Орган окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофнаради Ніжинщини. – 1930. – № 524 – С. 2; № 532 – С. 1; № 542 – С. 4; № 545 – С. 2 та ін.

³⁰ Там само. – № 527. – С. 1.

а бідняки опинилися у списку «підкуркульників», тобто нелояльних до радянської влади, і підлягали покаранню.

Для сільських активістів реалізація рішень політичного керівництва ВКП(б) стала своєрідним рубіконом. Від самого початку вимагався результат, і від того, наскільки ефективно вони діятимуть, залежала їхня подальша доля, отримання «владних важелів впливу» у сільській громаді. Нижче розглянемо окремі типи їх поведінки на теренах Чернігівщини у процесі насильницької «соціалістичної перебудови сільського господарства». Одним із них стали *майнові зловживання, відверте розкрадання/розбазарювання та грабунок селянського майна*. Сталінська логіка колгоспного будівництва полягала у вилученні засобів виробництва в «куркулів» і передачі їх «незаможникам», організованим у колгоспи, та забезпечення їх первинною матеріально-технічною базою для сільськогосподарського виробництва. Однак на практиці засоби виробництва, конфісковане майно й самі колгоспники потрапляли у залежність від сільського керівництва (члени сільради та правління колгоспу). Голова сільради й голова місцевого колгоспу, обрані, здебільшого, за рекомендацією районного осередку КП(б)У та райвиконкому, уособлювали радянську владу на селі. Основну підтримку в організації «соціалістичного сільськогосподарського виробництва» вони отримували від сільських активістів із числа бідноти, молоді та сільської інтелігенції (вчителі, працівники культурно-просвітницьких організацій, яких направили після навчання у відповідних навчальних закладах, курсах).

Саме сільські управлінці та активісти вважали конфісковане «куркульське майно» й колгоспні засоби виробництва своєю власністю³¹. Про це також свідчили спецповідомлення місцевих апаратів органів держбезпеки. Зокрема, начальник Ніжинського окрвдділу ГПУ УСРР С. Самовський писав до інформвідділу республіканського ГПУ 25 березня 1930 р., що вповноважені райкомів і райвиконкомів, сільські активісти під час проведення колективізації сільського господарства «перекручували

³¹ *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне: Социальная история советской России в 30-е годы: деревня. – Москва: РОССПЭН, 2001. – С. 199.

лінію партії шляхом залякування селян», «примусово записували в колективи», «незаконно вилучали й усупільнювали майно та інвентар»³².

Приблизне уявлення про конфісковане майно, котре потрапило в розпорядження місцевих активістів, дає оперативний наказ ГПУ УСРР № 42167 від 7 лютого 1930 р. про організацію операції з масового виселення «куркульського елемента» з території УСРР. Документ, серед іншого, містив конкретні вказівки щодо речей, які селяни могли взяти з собою:

«Лише найбільш необхідні предмети домашнього вжитку, а також теплий одяг, деякі елементарні засоби виробництва у відповідності з характером їх роботи на новому місці (у зв'язку з відправкою на Північ та використанням їх на лісорозробках), вони беруть із собою сокиру, пилку, лопату та інші необхідні інструменти, які повинні вантажитися в окремому вагоні. При цьому загальна кількість речей та продовольства не повинна перевищувати 25–30 пудів. Грошові заощадження залишати на руках лише в мінімальних сумах (до 500 руб. на сім'ю), які необхідні для переїзду та облаштування на новому місці, а також зобов'язати в рахунок 25–30 пудів речей брати не менше, ніж на 2 місяці продовольства»³³.

Отже, практично все хатнє начиння (посуд, одяг, предмети вмеблювання тощо), худоба, реманент, збіжжя, продовольчі запаси опинилися в розпорядженні управлінської верхівки села.

Аналізуючи численні доповідні записки місцевих партійних, радянських, правоохоронних органів, апаратів ГПУ УСРР на Чернігівщині, можна стверджувати про типовість присвоєння майна «розкуркулених». Так, у с. Комарівка Комарівського району постановою президії райвиконкому, без затвердження окрвиконкому, конфісковано майно «куркуля» Івана Васильця й передано в користування артілі «Хвиля революції». Але на практиці все було присвоєне членами правління артілі – Василем

³² Держархів Чернігівської обл., ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 46.

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3120, арк. 2–13. Див. також: *Васильєв В., Віола Л.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – С. 147–151.

Колодкою, Лукою Харченком та Омеляном Чумаком³⁴. У с. Гнидинці Варвинського району члени комісії з розкуркулення по суті вкрали в «куркуля» Володимира Онищенка два годинники, грамофон, мило. Зокрема, грамофон забрав член комісії Опанас Кушвід, годинники та мило – Свирид Соляник. У с. Олексинці Срібнянського району «куркулеві» Опанасові Калимону активісти залишили буханець хліба і два фунти сала. Натомість члени бригади Опанас Щербина та Федір Дмитрюк присвоїли хліб, сало, три банки варення, сім фунтів масла³⁵. Член сільради с. Горки Путивльського району Туркін під час обшуку у «твердоздавця» Погорілова забрав у нього курей для свого господарства³⁶.

Іноді сільські активісти, бажаючи довести селянам реальність більшовицьких гасел про «соціальну справедливість» та «розкріпачену вільну працю», намагалися на основі майна розкуркулених організувати комуну. Але здебільшого потрапляли у трагікомічні ситуації. У с. Михалівка Драбівського району Прилуцької округи в помешканні висланого за невиконання хлібозаготівлі «куркуля» Івана Цикори головою сільради та місцевим комсомольським осередком було організовано «молоду комуну». Комсомольці зайняли обійстя й почали «господарювання». За кілька днів, з'ївши всі «куркульські» продукти, вони розійшлися по домах³⁷.

Іншим типом поведінки активістів було відверте *ошуканство, обман, маніпулювання*. У першу чергу це стосувалося створення колгоспів. Селяни відмовлялися усуспільнювати власне майно. Але районні партійно-радянські органи вимагали «відсотки» у справі суцільної колективізації. Відтак уповноважені та активісти вдавалися до обману селян. Наприклад, уповноважений із проведення кампанії колективізації сільського господарства в містечку Носівка Руденко обходив хати бідняків і середняків, робив описи майна, не інформуючи селян про мету.

³⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 44.

³⁵ Реабілітовані історією: Чернігівська область. – Чернігів, 2008. – Кн. 1. – С. 321.

³⁶ Там само. – С. 409.

³⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 19–22.

Закінчивши, він пропонував селянам розписатися, а потім повідомляв:

«Поздоровляю тебе зі вступом у колектив»³⁸.

Активісти вдавалися до маніпуляцій, протиставляючи небажання вступати до колгоспу як протидію «робітничо-селянській владі, що наділила селян землею». Типові факти генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор зазначив у листі до окружкомів і райкомів КП(б)У від 20 березня 1930 р.:

«Голосувати проти колективізації – це все одно, що голосувати проти комуністичної партії та радянської влади».

Для селянина така інтерпретація означала його персональний виступ проти влади, яка у традиційних уявленнях уважалася «даною від Бога», тобто перебувала поза межами ідеологічних орієнтирів. Через начебто збирання підписів на кіно, радіо, статистику сільські активісти домагалися необхідної кількості заяв для створення колективного господарства³⁹.

Архівні матеріали фіксують численні факти *свідомого розорення одноосібних господарств*. Так, тимчасово виконуючий обов'язки чернігівського дільничного прокурора Клименко в доповідній записці на адресу Чернігівського та Олишівського районних виконкомів зазначав:

«До прокуратури поступили відомості, які свідчать про те, що деякі сільради стають на шлях масового продажу майна 7%, які не виконали повністю твердих завдань. Є випадки, сільрада за нездачу 7 пудів хліба штрафує й продає все майно»⁴⁰.

Негативну реакцію селян викликала *зневажлива поведінка активістів щодо людського життя, гідності*. Так, 8 березня 1930 р. у с. Тертишники Носівського району на жіночих зборах із приводу створення колгоспу одна біднячка запитала доповідача Блінову:

«Що робитимуть у колективах люди похилого віку, які не здатні до праці?».

³⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 46–47.

³⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 577, арк. 141–148 зв.

⁴⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. П-466, оп. 1, спр. 4, арк. 166.

Той відповів:

«Людей похилого віку переварюватимемо на мило».

Після такої відповіді, котра викликала обурення присутнього жіноцтва, почулися вигуки:

«Нам такий колектив непотрібен!»⁴¹.

Осуд викликало і зневажливе ставлення активістів до родини заможних селян (жінок та дітей). Окремі активісти виганяли сім'ї «куркулів» із їхніх власних домівок, заявляючи:

«Іди куди хоч, а дітей можеш потопити»⁴².

У селянській традиційній культурі збиткування над людьми похилого віку, жінками та дітьми вважалося злочинним.

Селяни відкрито засуджували факти свідомого знищення навіть куркульського майна через перехід його у «громадську власність». Адже до суспільного майна, уважали хазяйновиті колгоспники, теж треба ставитися ощадливо. Натомість сільські активісти при ліквідації куркульських господарств били шибки, ламали двері тощо⁴³.

Місцеві партійні керівники засуджували подібні дії, розуміючи, що вони лише посилюють негативні настрої стосовно партійно-радянського апарату. Зокрема, на бюро Олишівського райкому КП(б)У 25 грудня 1931 р. розглядалася поведінка членів бригади з розкуркулювання с. Горбове, які допустили «грубе поводження» стосовно «твердоздавців на кшталт викидування з люльки немовляти, вилучення барахла замість незнайденного хліба, включаючи найдрібніші й зовсім непотрібні речі», «наявність озброєного бригадира», «систематичне пияцтво у середовищі активу» тощо⁴⁴.

Для залучення одноосібників до колгоспу активісти іноді вигадували єзуїтські методи. У с. Осьмаки Понорницького району комсомолец, голова сільради Царенко та член КП(б)У, голова артілі Кравець організували бригади, які ходили по хатах

⁴¹ Держархів Чернігівської обл., ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 47.

⁴² Там само, ф. П-466, оп. 1, спр. 4, арк. 166.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само, спр. 9, арк. 174.

одноосібників із пропозицією написати заяву про вступ «до колективу». Для тих, хто категорично відмовлявся вступати в колгосп, сільські керівники організовували так звані «комуні», зокрема одну облаштували у хаті психічно хворого односельця Є. Кота. До новостворених «комун» почали примусово переселяти одноосібників, котрі відмовлялися вступати в колгосп. Натомість в їхніх власних хатах виймали шибки, знімали двері, розвалювали печі⁴⁵.

Типовою моделлю поведінки низових партійно-радянських працівників і сільських активістів були *заякування, психологічний тиск*. Так, 20 січня 1930 р. вповноважений Ніжинського райкому КП(б)У Мірошніченко під час зборів у с. Переяславка на запитання про долю незгодних із суцільною колективізацією заявив, що таких «будемо розстрілювати»⁴⁶. 14 березня того ж року вповноважений окружного комітету КП(б)У Шевлюга на сільських зборах у с. Британи Комарівського району запропонував присутнім записатися на вибір до трьох списків: тих, хто бажає вступити «в колектив», небажаючих і тих, хто чекає на повернення царя⁴⁷. Заява вповноваженого викликала панічні настрої серед селян. Така реакція була цілком закономірною. Традиційно селянство поважало «владу», намагаючись пристосуватися до її вимог. Запропонований варіант трьох списків не залишав можливості для маневру й одразу визначав селян, котрі не погоджувалися на вступ до колгоспу, «як противників влади»⁴⁸.

У травні 1930 р. вчителька Кравченко у с. Яблунівка Яблунівського району на зборах щодо проведення колективізації погрожувала:

«Хоч ви й перевішайтеся, а в колектив підете»⁴⁹.

Типовими були погрози щодо виселення загалом, «на Соловки», «до Сибіру» тощо. Селяни не розуміли причин та механізму позбавлення їх права проживання в рідному селі й не

⁴⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-362, оп. 1, спр. 14, арк. 110–111.

⁴⁶ Там само, ф. П-1669, оп. 1, спр. 97, арк. 53.

⁴⁷ Там само, ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 44–44 зв.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само, ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 593–595.

завжди брали до уваги погрози активістів. Але вони перетворювалися сільським керівництвом у конкретні ухвали органів самоуправління. Так, начальник Ніжинського окрвдділу ГПУ УСРР С. Самовський у спецповідомленні від 20 березня 1930 р. до інформаційного відділу ГПУ республіки писав, що у с. Британи Комарівського району за ініціативою вповноваженого окрпарткому Шевлюги сільрадою, комітетом незаможних селян та осередком ЛКСМ було ухвалено постанову про висилку за межі України групи бідняків і середняків, які нібито «зривають колективізацію сільського господарства»⁵⁰. Звичайно, у даному випадку мало місце порушення затвердженого вищим партійно-державним керівництвом УСРР принципу відбору «контингенту», а також бюрократичне оформлення депортації. Але для селян ухвалення місцевим самоуправлінням такого документа означало реальну загрозу бути виселеним. Тим паче, що за «царського режиму» громада мала право клопотатися про виселення окремих своїх членів за межі рідного села. Звичайно, історичний досвід екстраполювався на поточну ситуацію.

Окремою моделлю поведінки слід уважати *побиття та фізичні знущання, застосування «фізичних методів впливу»* проти селян. У спецзведенні Бахмацького райвідділу ГПУ УСРР від 14 січня 1932 р. на адресу райкому КП(б)У доповідалося про незадоволення мешканців села хлібозаготівлями, зловживаннями з боку влади, покарання за невиконання плану хлібозаготівлі та відповідну агітацію. Так, у с. Фастівці члени президії сільської ради Кирило Ганага, Василь Шкерба, комуніст Максим Муха перевіряли виконання селянами плану хлібозаготівлі. Прийшовши до садиби «твердоздавця» Ганни Ковтун, виявили замкнуту хату. Активісти почали вибивати двері. На шум від сусідів прибігла родичка – Параска Ковтун – і запитала:

«У чому справа? Що ви б'єте двері? Ось у мене ключ».

Активісти, потрапивши до будинку, ще в коридорі почала бити цю жінку, вимагаючи від неї гроші. К. Ганага душив, В. Шкерба шилом колов у бік, а М. Муха, тримаючи в руках ножа, кричав:

«Говори живо, а то все рівно тобі кінець життя».

⁵⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 44.

П. Ковтун знепритомніла. Лише після цього активісти покинули садибу⁵¹.

У доповідній записці обласної прокуратури секретареві Чернігівського обкому КП(б)У вказувалися типові «перекручення лінії партії й уряду та зламання революційної законності в різних районах області» впродовж 15–25 січня 1933 р. Це, зокрема, допити, побиття селян, погрози зброєю та розстрілом. Так, у с. Івашківка Чернігівського району хлібозаготівельна бригада, «викликаючи селян до штабу, мордувала їх, що виявлялося в підвішуванні, обкурюванні димом. Окремих селян роздягали та саджали в холодні приміщення, незаконно затримували на 7 діб»⁵².

Практика знущань не припинялася й у наступні роки. За інформацією секретаря Чернігівського обкому КП(б)У В. Тодреса від 7 березня 1935 р., голова сільради с. Гужівка Ічнянського району Христюк, парторг колгоспу ім. Постишева Івченко та директор місцевої МТС Селецький примушували одноосібників, котрі не бажали вступати до колгоспів, роззуватися, виводили на подвір'я й залишали стояти босоніж на снігу. Їхнє майно незаконно забирали, а хати й сільськогосподарські будівлі руйнували⁵³.

Загалом середовище сільського активу не було однорідною масою. Частина з них в екстремальні періоди зберегли традиційні селянські соціальні орієнтири й не бажали брати участь у свідомій ліквідації селянського соціуму. Вони перестали демонструвати «більшовицьку твердість» та «незламність» як прояв політичної лояльності до режиму у проведенні «політико-господарчих кампаній на селі» і реалізації конкретних репресивних заходів. Окремі сільські керівники та активісти навіть спромоглися на *відвертий спротив політиці* Й. Сталіна у сільському господарстві. Так, члени окремих осередків КСМУ Олишівського району у червні 1929 р. під час хлібозаготівлі проявляли «хво-

⁵¹ Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: Влада та народ: Зб. док. – Чернігів, 2008. – С. 22.

⁵² Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 78, арк. 112–119.

⁵³ Там само, ф. Р-362, оп. 1, спр. 14, арк. 110–111.

стистські настрої», співчували селянам, яких «бойкотували» через «нездачу хлібозаготівлі» і навіть «допомагали бойкотованим купівлею краму»⁵⁴. Голова сільгоспартілі ім. Петровського на хуторі Ленден Комарівського району Захарій Чуб відмовився проводити розкуркулення, заявляючи:

«Я не ходив і не буду грабувати людей»⁵⁵.

Окремі активісти та вповноважені районних організацій намагалися уникнути «хлібозаготівельної роботи» й, використовуючи різні причини, виїжджали з сіл⁵⁶.

Дискусії серед низового активу про відсутність хліба для хлібозаготівлі, нереальність планів суцільної колективізації інтерпретувалися вищим партійно-державним керівництвом СРСР та УСРР як «опортунізм». Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у директиві від 20 жовтня 1931 р. вимагав

«розкрити й розвінчати опортуністів, куркульські елементи, які ведуть боротьбу проти хлібозаготівлі».

Він пропонував комуністів, котрі

«підпали під вплив куркульських елементів, покривали й організували утаювання хліба, займалися поширенням чуток про нереальність планів, проповідували точку зору, що спочатку треба задовольнити повністю колгоспників, забезпечити всі фонди, а що залишиться здати державі – негайно виключати з партії»⁵⁷.

Указівку політичного лідера було виконано. У доповідній записці голови ГПУ УСРР секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору від 22 листопада 1932 р. про ставлення членів партії та комсомольців республіки до хлібозаготівлі цитувалися висловлювання партійно-радянських працівників і сільських активістів, зокрема по Чернігівській області – інформацію було зібрано з 20 районів, 42 сіл. Усього «правоопортуністичні настрої та спротив» висловили 11 відповідальних працівників, 16 уповноважених райкомів (відправлених у села), 5 голів сільрад, 8 голів

⁵⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. П-20, оп. 1, спр. 156, арк. 41–43.

⁵⁵ Там само, ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 44 зв.

⁵⁶ Там само, ф. П-1669, оп. 1, спр. 89, арк. 10–11.

⁵⁷ Там само, ф. П-466, оп. 1, спр. 5, арк. 251–252.

та членів правління колгоспів, 6 секретарів сільських партійних осередків, 1 секретар осередку ЛКСМУ, 14 партійних і 12 комсомольських активістів. Проявлялися вони наступним чином: відмова від ухвалення плану хлібозаготівлі – 1 випадок, тенденції до звільнення з роботи – 2, відмова від виконання хлібозаготівлі – 19, «опортуністичні настрої» – 70, тенденції до виходу з партії – 3⁵⁸. Вірогідно, що загальні цифри по УСРР по лінії ОГПУ СРСР були повідомлені Й. Сталіну. Для очільника ВКП(б) подібні показники означали наявність «контрреволюціонерів» у КП(б)У й очевидну недосконалість системи добору місцевих кадрів. Виявлення такої кількості незгодних із політикою Кремля на посадах уповноважених райкомів республіканської парт-організації, секретарів партосередків, голів колгоспів та активістів – головної опори більшовиків на селі – означало втрату важелів впливу на селянство, гальмування процесу створення «сільськогосподарських фабрик» і перетворення «дрібнобуржуазної маси» на сільських пролетарів. Цифри офіційної чекістської статистики для Й. Сталіна були лише верхівкою «контрреволюційного айсберга»⁵⁹.

Подібна тенденція збереглася й наступного року. У червні 1933 р. Чернігівський обком КП(б)У підготував інформацію для ЦК КП(б)У про «опортуністичні прояви» серед районних працівників та сільських активістів. Усього було виявлено 255 таких фактів у 27 районах. Серед них: відмова від прийняття планів – 3, ухилення та відмова від роботи щодо хлібозаготівлі – 18, відмова від здачі хліба сільським активом і протидія хлібозаготівлі – 27, пияцтво та «зв'язок із куркульством» – 89, «опортуністичні розмови» – 118. За ці «прояви» з партії було виключено 16 відповідальних районних працівників, 18 уповноважених

⁵⁸ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упор. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал. – К.: Стило, 2007. – С. 194–195.

⁵⁹ *Podkur R. Rozsekrechena pamiat: Holodomor 1932–1933 rokov v Ukraini v dokumentakh GPU–NKVD [Declassified Memory: Holodomor 1932–1933 in Ukraine in GPU–NKVD Documents] / Comp. V. Borysenko, V. Danylenko, S. Kokin, O. Stasiuk, Yu. Shapoval. Kyiv: Stylos, 2007. 604 p // Holodomor Studies. – 2010. – № 1. – P. 137–151.*

райкомів КП(б)У, 22 голови і членів сільрад, 12 секретарів осередків, 34 голів і членів правління колгоспів, 27 представників сільського активу; заарештовано й засуджено 5 відповідальних районних працівників, 7 уповноважених райкомів КП(б)У, 15 голів і членів сільрад, 11 секретарів осередків, 31 голову та члена правління колгоспів, 17 представників сільського активу. Для прикладу згадувалася справа заворга Носівського райкому КП(б)У Яременка. Його в 1933 р. відрядили вповноваженим у с. Лихачів Носівського району. Прибувши на місце, він відмовився проводити хлібозаготівлю, понаднормово збирати збіжжя у «твердоздавців». За такі «небільшовицькі дії» бюро райкому КП(б)У двічі попередило Яременка. Протестуючи проти політики ВКП(б) – КП(б)У, він вийшов із партії. У розмовах стверджував, що в політбюро ЦК ВКП(б) «засіли контрреволюціонери», а «всі чесні люди, зокрема Риков, Бухарін», вийшли з ЦК і тому «всі чесні комуністи повинні припинити хлібозаготівлі та вийти з партії». Яременка засудили до 8 років ув'язнення. Також за «зрив хлібозаготівлі» були виключені з партії та заарештовані члени бюро Носівського райкому КП(б)У – культ-проп Басов і голова районної профспілки Костюченко⁶⁰.

Як «спротив хлібозаготівлі» кваліфікувалися спроби активістів «захистити» родичів від хлібозаготівлі. Заступник голови Химо-Рябушинської сільради Ніжинського району конфліктував із районним уповноваженим через знайдені в його родича 60 пудів збіжжя. Тимчасово виконуючий обов'язки секретаря цієї сільради І. Горбатько теж постійно захищав своїх родичів від хлібозаготівель⁶¹. Але такі дії сільських активістів не слід уважати свідомим спротивом «більшовизму».

Й. Сталін розумів, що екстремальна ситуація з проведенням суцільної колективізації виявила певний шар низових керівників та партійців, незгодних із політикою керівництва ВКП(б). Тому було прийняте рішення про їх вилучення із лав партії. Спочатку ЦК ВКП(б) та РНК СРСР 14 грудня 1932 р. ухвалили постанову «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі

⁶⁰ Реабілітовані історією: Чернігівська область. – Кн. 1. – С. 407–408.

⁶¹ Держархів Чернігівської обл., ф. П-1669, оп. 1, спр. 140, арк. 24–26.

та у західних областях». Й. Сталін та В. Молотов уважали, що найбільшими «ворогами партії, робітничого класу і колгоспного селянства» є «саботажники з партквитком у кишені». Тому пропонували до «переродженців і ворогів радянської влади й колгоспів, які все ще мають у кишені партквиток», застосовувати суворі репресії – довгострокове ув'язнення в концтаборі та навіть розстріл⁶². Такі суворі санкції стосувалися осіб, що активно протистояли більшовицькому режиму. Інших партійців, котрі критикували й не погоджувалися із політикою ВКП(б), чекала «партійна чистка», санкціонована 12 січня 1933 р. Аналіз матеріалів «чисток» виявив типові причини виключення з КП(б)У. Згідно з інформацією, що вміщена в доповіді голови комісії з «чистки» Городнянської парторганізації Клеймана від 17 серпня 1934 р., із партії було виключено парторга Нечая (комуніст з 1927 р.) – за «захист антидержавних тенденцій колгоспників, що виступали проти лісовивозки та хлібозаготівлі»⁶³; члена партії з 1932 р., голову сільради с. Вихвостів Городнянського району – Апанасенка («за незабезпечення виконання господарсько-політичних кампаній на селі та політичну безграмотність») ⁶⁴; кандидата у члени КП(б)У із 1931 р., голову колгоспу Сороку – «як куркуля» та за зловживання посадовими обов'язками (як секретар сільради видавав довідки «куркулям» про те, що вони бідняки; «працюючи головою колгоспу зривав усі політико-господарчі кампанії») ⁶⁵.

Усього протягом 1933 р. парторганізація УСРР скоротилася на 109 556 членів (за іншими даними – 194 822 осіб). Причому республіканські партійні керівники визнавали, що 48,1% виключених вступили в партію впродовж 1931–1932 рр., тобто в період розгорнутого «комуністичного штурму». По Чернігівській області на 1934 р. ситуація склалася наступним чином: контролюючими органами до відповідальності було притягнуто

⁶² Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Політвидав, 1990. – С. 292.

⁶³ Держархів Чернігівської обл., ф. П-20, оп. 1, спр. 581, арк. 143.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само, спр. 579, арк. 57.

16% парторганізації області (2775 осіб), виключено 5,5% (1051 особа). Із виключених 44% були позбавлені партквитка за «саботаж» партійних директив та «викривлення лінії партії»⁶⁶.

Отже, можемо припустити, що молоді «за партійним стажем» партійці не підтримували силового проведення соціально-економічних перетворень. Для підвищення політичної активності сільських партійних осередків та заміни «вичищених комуністів» у сільську місцевість із промислових міст було направлено 15 928 комуністів. Саме вони на 95% обійняли керівні посади у сільському самоуправлінні та колгоспах (парторги, секретарі партосередків, бригадири, голови та члени правління колгоспів тощо)⁶⁷.

Окремі представники сільського активу намагалися *створити колективні господарства зі складу заможних селян*. У с. Кропивне Ніжинського району 21 січня 1930 р. відбулося засідання сільського активу щодо створення колгоспу. Активіст Опанас Ляшенко вирішив, що в «колектив» варто об'єднати економічно спроможні господарства. Тож він обійшов садиби «куркулів» і середняків та наголосив:

«Ну, що ж, треба тепер і нам іти в колектив, бо нам місця у селі не останеться, давай ми самі організуватимемо колектив, навіщо нам задалася голота»⁶⁸.

У містечку Ічня в лютому 1930 р. на зборах технік Таран заявив про необхідність обрання до правління колгоспу «Переможець» «добрих господарів, а не батраків та якусь там злидоту, що не вміє господарювати». Також на курси з оцінки майна господарств, вступу до колгоспу слід посилати людей навчених, досвідчених господарів, «а не батраків»⁶⁹.

Райкоми КП(б)У також фіксували *небажання сільських активістів*, навіть членів партії, *вступати до колективних госпо-*

⁶⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 148, арк. 73–74.

⁶⁷ Єфіменко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938) // Укр. істор. журнал. – 2000. – № 6. – С. 51; Всесоюзная партийная перепись 1927 г.: Основные итоги переписи. – Москва: Изд-во статист. отдела ЦК ВКП(б), 1927. – С. 13.

⁶⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. П-1669, оп. 1, спр. 92, арк. 4–4 зв.

⁶⁹ Там само, спр. 60, арк. 108.

дарств. Таку тенденцію фіксували ніжинські районні парткерівники ще 1928 р. Відтак на засіданні партійної організації району, котре відбулося 5 серпня 1928 р., пропонувалося «рішуче припинити» подібну практику⁷⁰. Утім, події у с. Веркіївка Ніжинського району продемонстрували явне небажання заможних селян-комуністів вступати до колгоспів. Секретар місцевого партосередку, більшовик із 1917 р. Судьбін та його однопартійці відмовилися усупільнювати худобу, заявляючи, що вона «буде недоглянута, може бути непоена, запалена», не радили робити це й решті односельців. Сам Судьбін,

«маючи у своєму господарстві декілька голів рогатої худоби, свиней, вулики, мед, своєї худоби та меду не контракував, а без контракції по хлібозаготівлі відмовився здавати, чим зірвав заготівлю м'яса по селу».

Цікаво, що веркіївські партійці не були принциповими противниками колективного господарювання на селі – вони пропонували спочатку випробувати нижчі його форми, котрі не передбачали суцільного усупільнення, обстоювали ідею чіткого розподілу результатів праці відповідно до затрачених зусиль. Вірогідно, що свого заможного статусу Судьбін набув після розподілу землі на початку 1920-х рр. Отримавши ділянку відповідно до проголошеного «Декрету про землю» й розбудувавши міцне сільськогосподарське виробництво, цей комуніст розумів: перехід до суцільної колективізації, як еволюційний процес, можливий через виховання у селян відповідального ставлення до усупільненого майна. Інтерпретувавши поведінку партійців як «правий ухил у проведенні суцільної колективізації», секретар Ніжинського райкому КП(б)У Шуляк у жовтні 1930 р. рекомендував бюро районної парторганізації виключити Судьбіна з партії та розформувати веркіївський осередок⁷¹.

Планомірне формування необхідного рівня політичної лояльності сільських активістів та низових партійно-радянських працівників проявилось в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. Аналіз архівно-кримінальних справ заарештованих

⁷⁰ Держархів Чернігівської обл., спр. 45, арк. 1–31.

⁷¹ Там само, спр. 89, арк. 5–8.

селян, працівників сільського господарства виявив наявність довідок сільради, правління місцевого колгоспу, тобто виданих місцевим активом. У цих документах, як правило, містилася детальна інформація про соціальний стан підозрюваного/заарештованого, склад його родини, релігійність, політичну належність. Причому відомості на особу надавалися, починаючи з дореволюційних часів.

Так, в архівно-кримінальній справі на мешканця с. Мацько-Іванівське Борзнянського району Авксентія Корнійовича Губу⁷² є довідка-характеристика Шаповалівської сільської ради № 15/с від 13 серпня 1937 р., адресована начальникові райвідділу НКВД УРСР. Цікаво, що довідку сільради було надіслано до каральних органів майже за місяць до арешту селянина. Можемо припустити, що цей документ знадобився саме для підготовки попередніх списків «соціально-небезпечного елементу». Зазначалося, що «за соцстаном він одноосібник», але в минулому – «куркуль». До Лютневої революції мав 25 га землі, худобу (великої – 12, дрібної – 18 голів), млин-вітряк, користувався молотаркою. Голова сільради особливо наголошував на «приховуванні куркульського господарства» через поділ його на три частини. У хазяйстві тоді налічувалося 3,28 га землі, 8 голів великої худоби й 5 – дрібної. У довідці вказувалося, що до 1934 р. – господарство було «твердовицьке». Також міститься інформація про позбавлення А. Губи виборчих прав як «білогвардійця-денікінця», його еміграцію до Польщі та повернення у село в 1921 р. Зазначається, що майна він не продавав і під судом не перебував, «живе у своїй хаті й займається грабарництвом на власній коняці». Окрім того, у довідці подавався склад сім'ї: дружина, дві доньки, двоє синів, сестра дружини⁷³.

⁷² Губа А.К., 1897 р.н., с. Миколаївка Борзнянського р-ну, українець, письменний. Заарештований 10 вересня 1937 р. Постановою трійки при УНКВД по Чернігівській області від 16 вересня 1937 р. за «проведення антирадянської діяльності» застосована вища міра покарання. Розстріляний 1 жовтня 1937 р. у м. Чернігів. Реабілітований 11 серпня 1989 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 11066).

⁷³ Там само, арк. 3–3 зв.

Подібна довідка-характеристика зберігається і в архівно-кримінальній справі на Єлисея Васильовича Градобика⁷⁴. Кропивнянська сільська рада видала її 13 березня 1938 р. – уже після арешту. У документі вказувалося, що батьки його за майновим станом були «куркулями», володіли 14 га землі, мали 2–3 коней, 2–3 корів та дрібну худобу й вітряний млин. Члени сільради надали відомості не лише щодо майнових параметрів родини, а і її «політичне забарвлення». Наголошувалося, що батько Є. Градобика «злісно ухилявся» від виконання державних зобов'язань, був засуджений на 3 роки позбавлення волі «за агітацію»; родина ставилася до бідноти «іздевательські», не виконувала вимог політико-господарських кампаній («Градобики закопували хліб у землю і на те місце накладали кучі навозу, в його неодноразово було знайдено хліб в ямах, який був зіпсований (гнилий)»); позичали хліб біднякам за умови, «якщо береш 2 пуди, то отдаси 4», або ж позичальник повинен був відпрацювати навесні декілька днів; під час суцільної колективізації Є. Градобик утік і «працював невідомо де, в останній час працював на з/д (залізничному. – *О. Л.*) транспорті»⁷⁵.

В архівно-кримінальних справах на колгоспників містяться також довідки-характеристики, видані правліннями колективних господарств. Цілком очевидно, що інформація про майновий стан, релігійність дублювалася. Однак вони мали ще додаткові відомості про роботу в колгоспах, відпрацьовані трудовні тощо. Зокрема, довідка-характеристика сільської ради з архівно-кримінальної справи на колгоспника Івана Терентійовича Гончаренка⁷⁶ датована днем його другого арешту. Члени сільра-

⁷⁴ *Градобик Є.В.*, 1899 р.н., с. Кропивне Ніжинського р-ну, українець, освіта початкова. Робітник залізниці. Заарештований 8 березня 1938 р. Постановою трійки при УНКВД по Київській області від 10 травня 1938 р. за ст. 54-10 ККУРСР застосована вища міра покарання. Розстріляний 16 травня 1938 р. у м. Київ. Реабілітований 11 вересня 1989 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 11087).

⁷⁵ Там само, арк. 7–7 зв.

⁷⁶ *Гончаренко І.Т.*, 1877[1880] р.н., с. Неданчичі Любецького (нині Ріпкинського) р-ну, українець, освіта початкова. Проживав у с. Неданчичі, одноосібник. Уперше заарештований 24 грудня 1932 р. за ст. 54-10 КК

ди характеризували цього селянина «як свідомо чужого елемента», «агітатора євангельських громад та розкладника проти заходів радянської влади»⁷⁷. Акцентувалося, що до І. Гончаренка впродовж 1929–1930 рр. «приїздили невідомі люди, і сам він часто виїздив із села в невідомому напрямку». У довідці-характеристиці подано інформацію про роботу заарештованого з моменту його вступу «в колектив» у 1934 р. Так, правління зазначало, що І. Гончаренко, «хоч і вступив до колгоспу, але на роботу не ходив, а проводив агітацію за вступ колгоспників в євангельські громади»:

«Він казав, що в неділю працювати не можна, не дивлячись ні на які уборочні, через що не раз зривав роботу в гарячу пору».

Голова колгоспу підкреслював, що в 1937 р. І. Гончаренко

«не виробив жодного трудодня, у той час вечорами збирав у себе групи колгоспників, займаючись непотрібними розмовами»⁷⁸.

Також у колгоспній та сільрадівській довідках дублювалася інформація про майновий стан і поведінку заарештованого.

Подібні довідки є також і в архівно-кримінальній справі на одноосібника Івана Федоровича Гавриша⁷⁹. Вона цікава тим, що за рік після арешту її було закрито, а головного фігуранта звільнено. Довідки, котрі тут містяться, видано 1 серпня 1938 р. –

УСРР. 6 березня 1933 р. справу закрито. Із-під варти звільнений 21 лютого 1933 р. На час другого арешту – колгоспник. Заарештований 27 листопада 1937 р. за ст. 54-10 ч. 2 КК УСРР. 17 травня 1939 р. звільнений на підписку про невиїзд. Рішення у справі відсутнє. Реабілітований у 1996 р. (див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Чернігів, спр. 9683-п; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 747).

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 747, арк. 6–7 зв.

⁷⁹ *Гавриш І.Ф.*, 1902 р.н., с. Шатура Лосинівського (нині Ніжинського) р-ну, українець, освіта початкова. Проживав у с. Шатура, одноосібник. Заарештований 7 березня 1938 р. за ст. 54-10 ч. 1 КК УСРР. Постановою Чернігівського обласного суду від 1 квітня 1939 р. справу закрито. Звільнений 8 квітня 1939 р. (див.: Там само, спр. 1326).

уже після арешту «підозрюваного». Очевидно, таким чином слідчі намагалися назбирати бодай якийсь компромат. У довідці-характеристиці, виданій Шатурською сільрадою, зазначалося, що І. Гавриш народився у «сім'ї куркуля». До Жовтневої революції разом із батьком мав значне господарство: 50 га землі, будинок, 2 сараї, 2 комори, клуню, 4 коней, 2 пари волів, 4 корови, бугая, жеребця, 40 овець. Після революції, на думку членів сільради, теж мав «куркульське господарство»: 13 га землі, по 2 коня й корови, 2 пари волів, січкорізку, хату, 2 сараї, 2 комори, клуню. Родина використовувала найману працю – 4 постійних і до 10 сезонних робітників. У 1929 р. на господарство І. Гавриша було накладено експертний податок, за несплату котрого все майно було передано до колгоспу, а його власника позбавлено виборчих прав. Під час проведення операції з депортації «куркулів» І. Гавриш утік, з'явився у селі в 1934 р., вступив до колгоспу. За свідченням членів сільради, він «займався агітацією проти радянської влади та розкладом трудової дисципліни поміж колгоспниками». Керівництво Шатурської сільськогосподарської артілі ім. Блюхера у виданій довідці вважало І. Гавриша вже «колишнім членом колгоспу», указуючи, що його господарство в 1929 р. «розкуркулювалося». У 1937 р. він виробив 222,4 трудодні, а в 1938 р. – лише 45,33. Робився висновок, що колгоспник Іван Гавриш, працюючи в колективному господарстві, до роботи

«відносився нечесно, до колгоспного майна відносився неакуратно, псував його, вів агітацію проти підписки на позику державі й сам підписався на малу суму»⁸⁰.

Отже, основними критеріями оцінки особи, що використовувалися сільським активом для довідок сільрад та правлїн колгоспів, котрі містяться в архівно-кримінальних справах, були майновий стан селянина; належність до певної соціальної групи, яка загалом визначалася за майновими параметрами й ставленням до колективізації; участь у політико-економічних та агітаційних кампаніях (суцільна колективізація, державна позика); ставлення до релігії й діяльності місцевих активіс-

⁸⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, арк. 7–8.

тів. Подібні довідки містяться в більшості архівно-кримінальних справ селян. Цілком вірогідно, що вони надавалися в місцеві апарати держбезпеки на вимогу – як до арешту «підозрюваного», так і після. Сільські ради були низовою владною структурою й саме вони під час заходів із виконання планів пошуку «ворогів народу» акумулювали доволі великий пласт інформації про мешканців населених пунктів. Зважаючи на специфіку сільського буття, надані сільрадами відомості були вичерпними.

Протягом 1920-х рр. більшовицьке керівництво намагалося через місцеві вибори, призначеннями, направленням робітників із великих промислових центрів «на допомогу селу» утвердити свій вплив на сільські органи самоуправління. Використовуючи сільських комуністів, комсомольців, двадцятип'ятитисячників, учителів та батраків вище партійно-державне керівництво створило досить монолітну структуру активістів, які завдяки різноманітним політико-господарським кампаніям перетворилися на ідеологічно витриманих, «правильно мислячих» виконавців.

Також лави сільських активістів поповнювалися за рахунок осіб, які в інших соціально-політичних умовах навряд чи опинилися б серед тих, хто наділений владою: юні комсомольці, піонери, декласовані елементи, особи із садистськими нахилами. Включаючи таких до лав активістів, вище партійно-державне керівництво «вбивало двох зайців» одночасно. *По-перше*, завдяки тому, що вони не були обтяжені «мораллю» та працювали завжди на результат. *По-друге*, саме на них влада списуватиме численні «перекручення та перегини». Однак із погляду селян ці люди перебували поза селянським світоглядним виміром. Саме це й стало вирішальним при визначенні їхньої ролі у проведенні суцільної колективізації.

Більшість типів поведінки сільських активістів Чернігівщини свідчать про маргінальність виконавців «волі партії в українському селі». Селяни через репресивну діяльність не вважали їх частиною сільської громади.

Окремі сільські активісти Чернігівщини через необхідність застосування репресивних відмовлялися виконувати розпорядження місцевого партійно-державного керівництва. Для біль-

шовицьких лідерів активний та пасивний спротив частини сільських активістів означав неприйняття селянами силового шляху проведення «соціалістичної реконструкції» промисловості та сільського господарства.

Факти політичної нелояльності сільських активістів викликала прогнозовану реакцію вищого партійно-державного керівництва СРСР у вигляді репресивних акцій та «партійних чисток». Протягом 1930-х рр. Й. Сталіну та його оточенню вдалося сформуванню політично слухняне середовище сільських активістів. Тому при пошуку підстав для арешту «антирадянських елементів на селі» місцеві апарати органів державної безпеки не мали проблем з отриманням детальної інформації. Дослідження всього спектру можливих типів поведінки сільських активістів дозволило б розкрити глибинні механізми впливу на формування свідомості українських селян в умовах радянської дійсності.

Лисенко О. Сельские активисты Черниговщины (конец 1920–1930-е гг.): типология поведения

В статье на основе малоизвестных архивных документов исследуются типы поведения сельских активистов Черниговщины в конце 1920–1930-х гг.

Ключевые слова: сельские активисты, комсомольцы, партийцы, сельсовет, угрозы.

Lysenko O. Village Activists of Chernihiv Region (at the End 1920th–1930th): Behavior Typology

The article is devoted to behavior typology of village activists of Chernihiv region at the end 1920th–1930th. The little-known archival documents were used.

Key words: village activists, komsomol members, party members, village Soviet, threats.